

## AZƏRBAYCAN DİLİNƏ HEYDƏR ƏLİYEV QAYĞISI

**Giriş.** Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətində Azərbaycan dilinin təbii və inkişafı məsələləri xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında böyük uğurlar qazanılsa da, dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsində əngəllər var idi. İdarəetmənin yuxarı pillələrində Azərbaycan dili, demək olar ki, işlədilmir, xalqın doğma dilinə etinasızlıq göstərilirdi. Heydər Əliyevin Respublikamıza rəhbərlik etdiyi vaxtdan başlayaraq bu məsələyə münasibət dəyişir, milli dilə - Azərbaycan dilinə xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycan dilinə Heydər Əliyev qayğısı onun həyata keçirdiyi milli dil siyasətinin (Azərbaycan dili siyasətinin) bütün formalarında – Azərbaycan dilində müntəzəm çıxışlarında, dövlət dili ilə bağlı qəbul etdiyi rəsmi sənədlərdə açıq – aydın və dolğun bir şəkildə öz əksini tapmışdır.

**Əsas hissə.** Heydər Əliyevin ana dilimizə – Azərbaycan dilinə rəsmi səviyyədə xüsusi diqqət yetirməsi onun 1969-cu ildə Azərbaycan Respublikasının rəhbəri kimi fəaliyyətinin dördüncü ayında (1969-cu il noyabrın 1-də) ölkəmizin ilk ali məktəbi Azərbaycan Dövlət Universitetinin (Bakı Dövlət Universiteti) 50 illik yubileyinə həsr edilmiş yığıncaqda Azərbaycan dilində çıxış etməsi ilə başlayır. Onun bu çıxışı yığıncaq iştirakçıları tərəfindən böyük sevinc və minnətdarlıq hissləri ilə qarşılanır, demək olar ki, sensasiya kimi qəbul edilir. İndi bizə adi görünən bu hadisə o dövr üçün qeyri-adi bir hadisə idi. Heydər Əliyev sonralar Respublika sarayında (26 noyabr 1994-cü il) Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə 1969-cu ildə Azərbaycan dilindəki çıxışını belə xatırlayır: “Xatirimdədir, universitetin 50 illik yubileyində çıxış edərkən, şübhəsiz ki, öz ana dilimdə, Azərbaycan dilində danışdım. Bu, böyük bir sensasiya kimi qəbul olundu, təəccüb doğurdu, – nə cür olur ki, respublikanın rəhbəri Azərbaycan dilində çıxış edir və bu dildə heç də pis danışmır. Bəziləri mənə bu hadisə münasibətilə təbrik edirdilər, minnətdarlığını bildirirdilər. Dilini sevən, milli ruhla yaşayan insanlar, doğrudan da, bunu böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Mən isə onlara dedim ki, burada bir qeyri-adilik yoxdur, nəhaq təəccüb edirsiniz, bu mənim ana dilimdir və ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq da deyildir. Ana dilini bilməmək isə, ana dilini qiymətləndirməmək isə, şübhəsiz ki, xalq qarşısında qəbahətdir” [1, s. 49-50].

Əslində Heydər Əliyevin ana dilindəki bu çıxışı çox böyük uzaqgörənliklə Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə və genişləndirilməsinə hədəflənmişdi. Bu çıxış eyni zamanda respublika rəhbərinin ana dilinə doğma münasibətinin əyani nümayişi, Azərbaycan dilinə qayğısının ilk təzahürü idi. Məhz həmin vaxtdan başlayaraq respublikamızda Azərbaycan dilinə münasibət xeyli dəyişir, ana dilinə qayğı göstərilir, Bakı şəhərində anadilli məktəblərin, anadilli siniflərin sayı get-gedə artır.

Sovet dövründə respublika rəhbərinin Azərbaycan yazıçılarının qurultayında ilk dəfə ana dilində nitq söyləməsi də böyük bir hadisə kimi qarşılanmışdı. Heydər Əliyev 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqində həmin hadisəni xatırlayır, rus dilinin hakim olduğu sovet dövründə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmədiyini göstərir: “Yadımdadır, ilk dəfə Yazıçılar İttifaqının qurultayında mən Azərbaycan dilində nitq söyləyəndən sonra tənəffüsə çıxdıq. Hamı gəlib mənə təbrik edirdi. Ona görə ki, mən orada birinci növbədə Azərbaycan dilində danışdım. Dedim ki, əziz qardaşlar, axı burada elə bir şücaət yoxdur. Bu, bizim öz dilimizdir. Mən bunu anladım. Çünki dövlət adamları Azərbaycan dilində danışmamışdılar. Mənim nitqimi yazıçılar böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Biz o illərdə çalışdıq ki, dilimiz inkişaf etsin. Bu sahədə çox çalışdıq. Baxmayaraq ki, elə bir dövlətdə yaşayırdıq ki, hakim dil rus dili idi. Ancaq biz dilimizi inkişaf etdirdik və siz, sizin əsərləriniz, ədəbiyyat olmasaydı, şübhəsiz ki, dilimiz bu cür inkişaf edə bilməzdi” [1, s. 117].

1974-cü ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dördcildlik “Müasir Azərbaycan dili” adlı ali məktəblər üçün dərslik müəlliflərinin Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına layiq görülməsi də respublika rəhbərinin Azərbaycan dilinə olan qayğısının bariz nümunəsi idi. Heydər Əliyev 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin iclas zalındakı nitqində bir qrup dilçi alimə Dövlət mükafatı verilməsinin əsl səbəbini göstərmişdir: “Biz xüsusən Azərbaycan dili haqqında kitab yazmış böyük bir kollektivə dövlət mükafatı verdik. Bu mükafatı onun müəllifinə görə yox, əsərin özünə və bu kitabın dilimizin təhlilinə həsr olunmasına görə verdik... Amma bu mükafatı mən xüsusi mükafat hesab edirəm. Burada mənim şəxsi təşəbbüsum, şəxsi məqsədim o olubdur ki, ictimaiyyət bir daha bilsin ki, biz dilimizin inkişafına nə qədər fikir veririk” [1, s. 76].

“Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinin Dövlət mükafatına layiq görülməsi təsirsiz qalmır. Azərbaycan dilində tədrisə xüsusi diqqət yetirilir. Ali məktəblərin Azərbaycan bölmələrinə tələbə qəbulunun sayı artırılır, ana dilində təhsil tədricən daha da genişlənir.

Sovet dövründə Heydər Əliyevin respublikamızda Azərbaycan dilinin rolunun artırılması sahəsində göstərdiyi xidmətlərdən biri 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddənin daxil edilməsi idi. Ancaq bu məsələnin həlli heç də asan olmamış, Moskvanın çox böyük etirazına səbəb olmuşdu. Heydər Əliyev 1995-ci il oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyasının iclas zalında Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsində dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsindəki nitqində Moskvanın etirazlarının bəzilərini göstərmişdir: “Ancaq bu maddə Moskvada çox böyük etiraza səbəb oldu. Belə izah edirdilər ki, başqa respublikalarda bu yoxdur, buna ehtiyac yoxdur. Mən indi sizin vaxtınızı alıb bunların hamısını geniş danışmağa ehtiyac duymuram. Ancaq o vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərliyi ilə çox gərgin

<sup>19</sup> BDU Türkologiya kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının üzvü

danışqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu öz konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq. Moskvada bir neçə dəfə müzakirələr oldu. Cürbəcür fikirlər səsləndi və həmin fikirlərin əksəriyyəti ondan ibarət idi ki, belə olmamalıdır” [1, s. 66].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsinə təkcə Moskva deyil, Ukraynanın rəhbəri də etiraz etmişdi. Heydər Əliyev öz nitqində bunu xüsusi olaraq diqqətə çatdırır: “Xatirimdədir, o vaxt başqa respublikanın rəhbərləri ilə kəskin danışqlarımız oldu. Ukraynanın rəhbəri Şerbitski ilə mənim kəskin danışqlarım xatirimdədir. O buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırır ki, siz belə yazdığınız halda gərək onda biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona dedim ki, sizə heç kəs mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikanız və Sovetlər İttifaqında sizin xüsusi çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəsəniz bunu yaza bilərsiniz. Ancaq siz nə üçün bizə mane olursunuz? Mübahisəmiz çox gərgin oldu” [1, s. 67].

Bütün etirazlara baxmayaraq Heydər Əliyev respublikanın rəhbəri və konstitusiya komissiyasının sədri kimi Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddənin daxil edilməsinə nail olur. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində yazılmışdı: “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Bu maddənin Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına daxil edilməsi respublikamızda Azərbaycan dilinin mövqeyini xeyli möhkəmləndirdi, dilimizin tədricən daha geniş dairədə işlənməsi üçün hüquqi əsas oldu. Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə böyük qayğısı, müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycan dilində müntəzəm çıxışları bu məsələdə xüsusi rol oynadı.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dili tam hüquqla dövlət dili kimi işlənmə imkanı qazandı. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyasında da Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədəki müddəa qəti şəkildə təsbit edilmişdir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında bu maddənin təsbit edilməsi ilə müxtəlif dövrlərdə ana dilimizə – Azərbaycan dilinə qarşı edilmiş haqsızlıqlara birdəfəlik son qoyulur və beləliklə, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsinin yeni mərhələsi başlayır. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti kimi rəhbər vəzifəli şəxslərin hər birinin qarşısında dövlət dilini – Azərbaycan dilini bilməyin zəruriliyini bir tələb kimi qoyur. O, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il iyunun 18-də keçirilmiş iclasındakı nitqində demişdir: “Nazirlər Kabinetinin iclaslarında və başqa toplantılarımızda mən bizim rəhbər vəzifəli şəxsləri bir neçə dəfə xəbərdar etmişəm ki, dövlət dilimiz, ana dilimiz, Azərbaycan dili hər yerdə - bütün sənədlərimizdə, bütün iclaslarımızda, toplantılarımızda işlənməlidir. Təəssüflər olsun ki, bəzi rəhbər vəzifəli şəxslərimiz təhsilini keçmişdə rus dilində aldıklarına görə və uzun illər öz işlərində yalnız rus dilindən istifadə etdiklərinə görə Azərbaycan dilini zəif bilirlər... Mən bu barədə hamıya bir daha müraciət edirəm və xüsusən rəhbər vəzifəli şəxslərdən tələb edirəm ki, onlar dövlət dilini öyrənmək üçün lazımı əlavə tədbirlər görsünlər və buna nail olsunlar. Bunu etmək lazımdır, hətta zəruridir. Heç kəs fikirləşməsin ki, sabah yenə də elə bir vəziyyət yaranacaq ki, Azərbaycan dili lazım olmayacaqdır. Azərbaycan dili həmişə lazım olacaqdır və onsuz yaşamaq mümkün olmayacaqdır” [Bax: 6, s. 171].

2001-ci il iyunun 18-də Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalayır. Bu fərman Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən olan dövlət dilinin – Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılmasını, ana dilimizin öyrənilməsinə, elmi araşdırmaların fəallaşdırılmasına, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsini təmin edən çox mühüm qərarları əhatə edir. Fərmanda dövlət dilinin qorunması məsələsi xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud, açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallar bu fərmanla qadağan olunur. Bu sənəddə Azərbaycan dilinin tətbiqi işindəki nöqsanlar qeyd olunmuş, onların aradan qaldırılması yolları dəqiq şəkildə göstərilmişdir.

Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında əlifba məsələsi də xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi çox ləng gedir, bu prosesin nə qədər davam edəcəyi bilinmirdi. Ölkəmizdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına qəti şəkildə keçid məsələsi də bu fərmanla öz həllini tapdı. Fərmanın 9-cu maddəsinə əsasən 2001-ci il avqustun 1-nə qədər ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının bütünlüklə latın qrafikasına keçməsi, habelə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılması təmin edildi (Bu məsələlər barəsində bax: 2; 3; 4; 5; 6).

Ümummilli lider Heydər Əliyev sonralar da dövlət dilinin işlənməsi və inkişafı məsələlərini əhatə edən bir sıra digər tədbirlər də həyata keçirmişdir. Bunların içərisində 4 iyul 2001-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” sərəncam, 9 avqust 2001-ci il tarixli “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman və 30 sentyabr 2002-ci ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” mühüm yer tutur.

Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması və onun tərkibinin təsdiq edilməsi ilə (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı) dövlət dilinin – Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsində tamamilə yeni bir istiqamətin əsası qoyulur. Prezidentin özünün sədrliyi ilə fəaliyyət göstərən Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinə dövlət xadimləri, bir sıra yazıçılar və filoloq alimlər daxil edilmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 13 noyabr 2017-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının yeni tərkibi təsdiq edilmişdir.

Heydər Əliyevin 30 sentyabr 2002-ci ildə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq ölkəmizdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır. Bu qanunda Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını əhatə edən bütün müddəalar öz əksini tapmışdır. Burada diqqəti cəlb edən bir cəhət dövlət dilinin normaları haqqında xüsusi maddənin olmasıdır: “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər”.

Heydər Əliyevin müxtəlif illərdə müxtəlif münasibətlərlə söylədiyi nitqlərində Azərbaycan dilinin zənginliyinə, mükəmməlliyinə, bu dilin qorunmasına, onun daha da inkişaf etdirilməsinə, ona daha çox qayğı göstərilməsinə, ana dilini bilməyin vacibliyinə dair fikirləri xüsusi yer tutur. Bu fikirlərin bəzilərini diqqətə çatdırmağı lazım bilirik: Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı (1981) nitqindən: “Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır”.

Türk dünyası yazıçılarının III qurultayındakı (1996) nitqindən: “Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər bədii ifadələrlə dolubdur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilərik”. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı (1997) nitqindən: “Azərbaycanda mövcud olan Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir; Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz ana dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalıdır və bu dili sevməlidir. Bununla yanaşı biz çalışmalıyıq ki, məktəblərimizdə, universitetlərimizdə gənclərimiz bir neçə dil öyrənsinlər”.

**Nəticə.** Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə 1969-cu ildən başlanan böyük qayğı və diqqəti on illər boyu davam etmişdir. Onun uğurlu dil siyasəti nəticəsində hələ sovet dövründə Azərbaycan dilinin cəmiyyətdəki mövqeyi xeyli möhkəmlənmiş, ana dilimiz dövlət dili statusu almışdı. Müstəqillik illərində Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin tam hüquqlu dövlət dili kimi işlənməsini təmin edən bir neçə fərman vermiş, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”nu təsdiq etmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin vurğunu və böyük himayədarı olmuşdur. Onun ana dili sevgisi istər bugünkü, istərsə də gələcək nəsillər üçün örnekdir.

#### **İstifadə edilmiş ədəbiyyat**

1. Heydər Əliyevin dil siyasəti (Rəsmi sənədlər). Tərtibçi: Salatin Əhmədova. Elmi redaktoru: Nizami Cəfərov. Bakı: Şirvan nəşr, 2009, 136 s.
2. Əzizov E. Dövlət dilinə qayğı bizim vətəndaşlıq borcumuzdur // Paritet, 2001, 12 – 13 iyul.
3. Əzizov E. Latin əlifbası mübarəqəzi ziyalıların arzusu idi // Paritet, 2001, 13 – 14 sentyabr.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tətbiqində və dövlət dili kimi təsbit edilməsində Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Sabah, 2008, s. 3-7.
5. Əzizov E. Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf məsələləri / Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Təhsil, 2013, s. 3-5.
6. Seyidov Y. Əsərləri, V c. Heydər Əliyev və demokratiyanın şərəfli yolu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009, 531 s.

**Açar sözlər:** Azərbaycan dili, milli dil, Azərbaycan dilinə qayğı, dövlət dili, dövlət dilinə qayğı, rəsmi sənədlər.

**Keywords:** the Azerbaijanian language, the national language, care for the Azerbaijanian language, the state language, care for the state language, official documents.

#### **Xülasə**

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətində Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişafı məsələləri xüsusi yer tutur. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi vaxtdan başlayaraq milli dilə - Azərbaycan dilinə böyük qayğı və diqqət göstərmişdir. Sovet dövründə Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə on illər boyu davam edən misilsiz qayğısı nəticəsində cəmiyyətdə Azərbaycan dilinin mövqeyi xeyli möhkəmlənmiş, Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edilmişdi. Müstəqillik illərində Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin tam hüquqlu dövlət dili kimi işlənməsini təmin edən bir sıra fərmanlar imzalamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ana dili sevgisi istər bugünkü, istərsə də gələcək nəsillər üçün örnekdir.

#### **Heydar Aliyev's care to the Azerbaijanian language**

##### **Summary**

The application and development issues of the Azerbaijanian language has a special place in our Nationwide Lider Heydar Aliyev's statehood activity. Heydar Aliyev paid great attention and care to the national language - the Azerbaijanian language from the time that he led the Azerbaijan Republic. The position of the Azerbaijanian language in the society was significantly strengthened and the paragraph about the Azerbaijanian language being as the state language was included in the Constitution of the Azerbaijan SSR as a result of Heydar Aliyev's decades - continued unexampled care to the Azerbaijanian language during the Soviet period. Heydar Aliyev had signed a number of decrees that ensured the development of the Azerbaijanian language as the full-fledged state language during the independence years. Nationwide Lider Heydar Aliyev's love to his native language is an example for both present and future generations.

Mətanət Murad qızı Əliyeva <sup>20</sup>  
**NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏSNİFİ PROBLEMİ**

Nitq hissələrinin yaranması, formalaşması, inkişafı və təsnifatı əsrlərlə davam edən proses olmuşdur. Eradan əvvəlki dövrlərdən başlayaraq nitq hissələrinə qədim dövrlərdə fərqli münasibət bildirilmişdir. İstər hind dilçiliyində, istər yunan və roma dilçiliyində, istərsə də qədim şərq dilçiliyində mövcud olan fikirlər buna nümunədir. Bəzi məsələlərə münasibət bildirək.

Nitq hissələri termini yunan dilindən latın dilinə və oradan rus dilinə kalka edilmişdir. Latın dilində *partes orationis*, rus dilində *часть речи-formasında* işlənən ifadənin dilimizdə qarşılığı rus dilinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

Grammatik kateqoriyaların tədqiqi yunan dilçiləri tərəfindən aparılmışdır. Grammatikanın, təxminən, 3000 ilə yaxın yaşı var. Bu sahədə ilk tədqiqatlar qədim hindistanda və qədim Yunanıstanda başlamışdır. Bu istiqamətdə Aristotelin, Platonun, Dionisi və Donatın fikirləri, qədim hindistanda isə Yaskanın, Panininin fikirləri və nitq hissələrinin təsnifatı ilə bağlı düşüncələri olduqca dəyərlidir.

Dionisinin fikrincə, grammatika “şeir və nəsr əsəri yazan şair və ədiblərin təcrübə biliyidir” [4, s. 5].

Grammatikanın vəzifəsi isə ana dilinin dil qanunauyğunluqlarını öyrənmək və öyrətməkdir. Dionisi əsərində söz və cümlənin tərifini verir, nitq hissələrinin təsnifinə isimlərlə feilləri fərqləndirməkdən başlamış və sözü cümlənin ən kiçik sintaktik ünsürü adlandırmışdır. Cümlə haqqında isə belə bir fikir söyləmişdir ki, bitmiş fikri ifadə edən dil konstruksiyası cümlədir.

Dionisi özündən əvvəlki tədqiqatçılara əsaslanmaqla 8 nitq hissəsi müəyyənləşdirmişdir: ad (isim), feil, sifət, artıqlıq, əvəzlilik, qoşma, zərflər, bağlayıcı [4, s. 7].

Dilin grammatik strukturunun tədqiqi nitq hissələrinin düzgün, elmi izahını, onların aralarındakı fərqi dəqiq müəyyənləşdirməyi tələb edir, sintaktik və morfoloji quruluşu asanlaşdırmağa xidmət edir. Məlumdur ki, tarixən dilçilər, filosoflar dil məsələlərinə, nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsinə, təsnifinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmış, müxtəlif təsnifatlar meydana çıxmışdır.

Məlumdur ki, nitq hissəsi grammatik kateqoriyadır. Onların təsnifi də tarixi cəhətdən çox qədimdir. Hələ bizim eradan əvvəl IV – V əsrlərdə yunan alimləri adlar və feilləri ayırmış və göstərmişlər ki, cümlə adlarla feillərin müxtəlif əlaqəsindən yaranır. Əflatun özü də adlarla feilləri fərqləndirmiş, cümlədə mübtəda vəzifəsində işlənən sözləri adlara, xəbər vəzifəsində işlənənləri feillərə daxil etmişdir [3, s. 36].

Aristotel IV əsrdə yunan dilində üç nitq hissəsi – ad, feil və bağlamaları müəyyən etmişdir. Onun adlara və feillərə yanaşma tərzində maraqlı idi. Onun fikrincə, ad zaman anlayışı bildirməyən, feil zaman anlayışı bildirən müstəqil sözlərdir. Həm də adlar o sözlərdir ki, adlıq halda, feillər o sözlərdir ki, indiki zamanın 1-ci şəxsin təkində işlənir. Sözlərin bu normadan fərqli halları kənara çıxma hallarıdır [3, s. 36].

Qədim Yunanıstanda İskəndəriyyə dövrü grammatikalarında (e.ə. III-II əsrlər) artıq 8 nitq hissəsi müəyyən edilmişdi: ad, feil, feili sifət, artıqlıq, əvəzlilik, zərflər, qoşma, bağlayıcı. Həmin nitq hissələrini yunanlardan da romalılar mənimsəmiş və bəzi dəyişikliklər etmişlər. Onlar nitq hissələri sırasından öz dillərinə uyğun olmadığı üçün artıqlıq çıxarmış, bu sıraya nidanı əlavə etmiş, sayları iki yerə: miqdar və sıra saylarına bölmüşlər. Roma dilçiliyində əsas məsələlərdən biri də onların üslubiyyat sahəsində xidmətləri olmuşdur.

Yunanıstanda İskəndəriyyə grammatikaları nitq hissələri adı altında cümləni təşkil edən sözləri nəzərdə tutmuşlar. Ona görə də “nitq hissələri” termini ilə yanaşı, “cümlənin hissələri” terminini də işlətmişlər [3, s. 36-37].

Nitq hissələrinin təsnifi ilə ərəb dilçiləri də məşğul olmuşdur. Ərəb dilçilərindən Sibəveyhi (VIII əsr) Aristotelin bölgüsünə sadıq qalmışdır. Bəsrə məktəbinin nümayəndəsi olan Sibəveyhi “Əl-kitab” adlı əsərində nitq hissələrini üç qrupa bölmüşdür: adlar, feillər və hissəciklər.

XIX əsrdə dillərin morfoloji quruluşu daha çox öyrənilməyə başlayır və daha çox dil əhatə olunur. Bu dövrdə sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi üçün **morfoloji prinsip** ön plana çəkilir. Sözlün sözdəyişmə formalarına malik olub-olmaması əsas götürülürdü. Bu prinsipin ən məşhur nümayəndələrindən biri F.F.Fortunatov idi. Sözlər aşağıdakı qruplara ayrılırdı: hallanan sözlər, təsriflənən sözlər, hallanmayan və təsriflənməyən sözlər. Bu prinsip tam təmin edici deyildi. Morfoloji əlaməti əsas götürdükdə zərflər, ədatlar, nidanlar kənarda qalırdı. Digər tərəfdən bütün morfoloji kateqoriyalar da hər dildə yoxdur. Məsələn, bizim dildə sifətin morfoloji əlaməti yoxdur, rus dilində var, bizim dildə cins kateqoriyası yoxdur, rus dilində var. Bir sıra dillərdə morfoloji əlamət zəif inkişaf etmişdir. Morfoloji əlamət yeganə prinsip kimi əsas götürüldükdə belə çıxır ki, bir sıra dillərdə, məsələn, Çin dilində, bir sıra Uzaq Şərq dillərində, Vyetnam dilində nitq hissəsi yoxdur.

Beləliklə, Hind-Avropa dillərində, Sami dillərində, türk dillərində nitq hissələrinin morfoloji prinsip əsasında təsnif etmək olsa da, bu prinsipi hər dildə tətbiq etmək olmur. Nəticədə **sintaktik prinsip** ortaya çıxır. Yəni nitq hissələri cümlə üzvləri əsasında müəyyənləşdirilir. Hər bir nitq hissəsinin özünəməxsus sintaktik vəzifəsi nəzərə alınır. Məsələn, isim – cümlədə mübtəda, sifət – təyin, feil – xəbər vəzifəsində işlənir. Lakin bu bölgüdə də mübahisə

<sup>20</sup> Azərbaycan Dillər Universiteti. Mail: eliyevam995@gmail.com  
Orchid ID: 0009-0008-7448-7487

doğuran məsələlər ortaya çıxır. Mübahisə daha çox isimlərlə zərflər, sifətlərlə zərflər, saylarla zərflər arasındadır. Bu nitq hissələrində oxşar cəhətlərin olması onların müstəqil nitq hissəsi kimi fərqləndirilməsi işini çətinləşdirir.

Sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi üçün ilk növbədə onların **leksik-qrammatik mənası** nəzərə alınmalıdır. Bu prinsipə əsasən, sözlərin əşya bildirməsi, əlamət, keyfiyyət bildirməsi, iş, hərəkət bildirməsi əsas götürülür.

Beləliklə, indi sözlər üç prinsip əsasında nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır:

1. Leksik-qrammatik mənasına görə;
2. Morfoloji əlamətinə görə;
3. Sintaktik vəzifəsinə görə.

Q.Kazımov nitq hissələrinin prinsiplərinə, əsasən, tərfi belə ifadə edir: “Leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən söz qruplarına *nitq hissələri* deyilir”. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı bu prinsiplər əsasında bölgüyə cavab vermir. Lüğət tərkibindəki sözlərin əsas kütləsi həm leksik, həm də qrammatik mənaya malik olduğu, morfoloji cəhətdən dəyişdiyi, sintaktik vəzifə daşdığı halda, bir qrup söz yalnız qrammatik mənaya malik olmaqla bu əlamətlərdən məhrumdur. Odur ki, lüğət tərkibindəki sözlər iki qrupa ayrılır:

- a) tammənəli sözlər
- b) natamam mənəli sözlər

Qeyd etdiyimiz nitq hissələri tammənəli sözlərdən ibarətdir. Bunlar *əsas nitq hissələri* (*isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, feil*) adlanır. Natamam mənəli sözlər *köməkçi nitq hissələri* üzrə qruplaşır. Köməkçi nitq hissələri leksik mənadan məhrumdur. Bir qismi yalnız zəif şəkildə leksik mənə izlərini mühafizə etmiş olur. Köməkçi nitq hissələri cümlə üzvü vəzifəsi daşımır və morfoloji cəhətdən dəyişmir. Bu qrupa: *qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar və modal sözlər* daxildir. Bunlar özləri də qrammatik mənə yaxınlığına görə iki qrupa ayrılır:

- 1) qoşmalar, bağlayıcılar
- 2) ədatlar, modal sözlər

Qoşmalar və bağlayıcılar cümlə üzvləri, cümlənin və mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır, ədatlar və modal sözlər sözün, ifadənin, cümlənin mənə çalarına təsir edir. Bunlardan əlavə, köməkçi nitq hissələrinə yaxın mövqedə *nidalar, təqlidi və vokativ sözlər* haqqında da məlumat verilir. Bunlar müəyyən dərəcə mənə ifadə etməsinə görə əsas nitq hissələrinə, morfoloji cəhətdən dəyişmədiyi, sintaktik vəzifə daşmadığı üçün köməkçi nitq hissələrinə yaxındır.

Azərbaycanın böyük dilçi alimi Muxtar Hüseyzadənin nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı yanaşmaları özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Onun fikrincə, müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan söz siniflərinə *nitq hissələri* deyilir. Dilimizdəki nitq hissələrini müstəqil mənalarına, qrammatik formalarına (morfoloji əlamətlərinə) və sintaktik roluna görə *əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri* olmaqla üç qrupa ayırmaq olar.

1. Əsas nitq hissələri leksik (lüğəvi) mənaya malik olur, müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır, müvafiq suala cavab verir, eyni zamanda, söz yaradıcılığı prosesində yaxından iştirak edir. Onlar əşyanın adını, əlamət və keyfiyyətini, miqdarını, hal-hərəkətini, hal-hərəkətin əlamətini, əlamət- keyfiyyətin də əlamətini bildirir. Əsas nitq hissələrinə *isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, feil* daxildir. Əsas nitq hissələri içərisində əvəzlik xüsusi səciyyəyə malikdir. Belə ki, hər hansı əvəzlik müəyyən əsas nitq hissəsi ilə bağlı olur; həmin nitq hissəsini müvafiq tərzdə əvəz edib, onun yerində işləyir və bu vaxt əvəz etdiyi nitq hissəsinin səciyyəvi əlamətlərini daşıyır.

2. Köməkçi nitq hissələrinin müstəqil leksik mənaları olmur, heç bir suala cavab vermir və buna görə də cümlə üzvü ola bilmir. Mənşə etibarilə əsas nitq hissələrindən törəyən köməkçi nitq hissələri cümlənin təşkilində yardımçı rola malikdir. Onlar ya sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə və münasibətləri təmin edir, ya da fikrin formalaşmasında rəngarəng çalarlıqlar və emosional-ekspressiv boyalar yaradaraq, danışan şəxsin, bəzən də başqasının müxtəlif hissi münasibətlərinin ifadəsinə xidmət göstərmiş olur. Bu baxımda köməkçi nitq hissələrinin özlərində iki qismə ayırmaq olar:

a) sözlər və cümlələr arasında müxtəlif əlaqə və münasibətləri təmin edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara qoşma və bağlayıcı daxildir; b) müxtəlif emosional-ekspressiv və hissi münasibətlərin ifadəsinə xidmət edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara ədat və modal sözlər daxildir.

3. Xüsusi nitq hissələrinə yamsılama və nidalar daxildir. Yamsılama və nida ona görə xüsusi nitq hissələri adlandırılır ki, bunlarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Nida və yamsılamalar daha çox hissi və duğuların verilməsi və ya müəyyən təbiət səslərinin, görünüşün yamsılanması ilə bağlı olan nitq hissələridir. Nidalar hiss və həyəcan ifadə etsələr də, əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, onları adlandırmaq bilmir. Yamsılamalar isə söz yaradıcılığında iştirak etməklə əsas nitq hissələrinə yaxın olsalar da, müəyyən təbiət səslərinin, bəzəndə görünüşün təqlid olunması bunlara xüsusi nitq hissəsi səciyyəsi qazandırır.

Demək, yamsılamalar (təqlidi sözlər) müəyyən səslənmə prosesinin və ya görünüşün (parıldama, işıldama kimi) danışq səsləri ilə əslinə oxşar təsvirini verən nitq hissəsidir. Məsələn, konkret lüğəvi mənə axtarmadan “uf” sözünün ağrı, “paho” sözünün təəccüb və ya kinayə məqamında işləyir, “cik-cik” fonetik tərkibi ilə sərcənin çıxardığı səsi ifadə edirik və. s. Sözün mənasını onun hansı hissi bildirməsi, ya da hansı vəziyyəti təqlid etməsi əsasında izah etmək oluruq.

Beləliklə, dilimizdə on iki nitq hissəsi vardır: 1) isim; 2) sifət; 3) say; 4) əvəzlik; 5) feil; 6) zərf; 7) qoşma; 8) bağlayıcı; 9) ədat; 10) modal sözlər; 11) nida; 12) yamsılamalar.

Azərbaycanın digər bir tanınmış dilçisi, professor Buludxan Xəlilovun da morfolojiya sahəsində xidmətləri unudulmazdır. Zəhmətkeş alim morfolojiyaya həsr etdiyi dərslik və məqalələrində çox zaman nitq hissələrinin təsnifi məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışmış, mövcud fikirlərə, təsniflərə münasibət bildirmişdir.

Bu istiqamətdə prof.Buludxan Xəlilovun fikirlərini təqdim edirik. Nitq hissələrinin təsnifi. İlk növbədə, alim nitq hissələrinə belə bir tərif vermişdir:

*Dilin liğət tərkibindəki sözlərin müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə qruplara bölünməsinə nitq hissələri deyilir.* Nitq hissələri müstəqil mənasına, morfoloji xüsusiyyətlərinə və sintaktik vəzifəsinə görə əsas, köməkçi, xüsusi və qeyri-müəyyən nitq hissələri olmaqla dörd qrupa ayırır [4, s. 143].

Əsas nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf. Köməkçi nitq hissələri – qoşma, bağlayıcı, ədat. Xüsusi nitq hissələri – nida, təqlidi sözlər, modal sözlər. Qeyri-müəyyən nitq hissələri – imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər.

B.Xəlilov nitq hissələri və digər morfoloji kateqoriyalar haqqında düşüncələrini, elmi axtarışlarının nəticələrini “Azərbaycan dilinin morfolojiyası” (Bakı. 2000) adlı kitabında təqdim etmişdir.

Kitabın I hissəsində qrammatika haqqında təlütat verilir və qrammatikanın növlərindən, qrammatik anlayışlardan, qrammatik quruluşdan, qrammatikanın dilçiliyin digər şöbələri ilə əlaqəsindən, qrammatikanın morfolojiya şöbəsi və morfolojiyanın növlərindən, morfeim anlayışından, kök və şəkilçi morfeimdən, əsasdan, şəkilçilərin növlərindən, söz kökünə şəkilçi qoşulduqda baş verən morfonoloji hallardan bəhs olunur. Nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı mövcud fikirlər saf- çürük edilir, o cümlədən ümumi qrammatik kateqoriyalar geniş şərhini və izahını tapır.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, nitq hissələrinin təsnifi sahəsində bundan sonra da fərqli münasibətlər, yanaşmalar olacaq. Gələcək tədqiqatlarımızda həmin fikirləri də ümumiləşdirməyi və münasibət bildirməyi nəzərdə tuturuq.

### İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, 420 s.
2. Hümətova R. Ana dili-II (dərs vəsaiti) Bakı, 2019, 341 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
4. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: Papirus NP, 2000, 280 s.
5. Kazımov Ş.Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
6. Zeynal S. Azərbaycan dili morfolojiyasının tədqiqi tarixi (XX əsr). Bakı, 2011, 10 s.

**Açar sözlər:** qrammatika, morfolojiya, nitq hissəsi, əsas, köməkçi, təsnifat

**Ключевые слова:** грамматика, морфология, часть речи, основной, вспомогательный, классификация

**Keywords:** grammar, morphology, part of speech, main, auxiliary, classification

### Xülasə

Qrammatika sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmuyudur. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunlarını öyrədir.

Qrammatika bir elm kimi qədim yunanlarda meydana gəlmişdir. Onun banisi Şərq aləmində Ərəstun kimi tanınmış Aristotel olmuşdur. Aristotelin qrammatika ilə bağlı bir sıra fikirləri, o cümlədən müddəaları indi də əhəmiyyətini saxlayır. Qrammatikaya bir elm kimi maraq getdikcə artmışdır.

Azərbaycan dilinin qrammatikasının inkişafında, morfoloji və sintaktik quruluşun geniş şəkildə tədqiqində sovet dövrü xüsusi qeyd edilir. 1950-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair dissertasiyalar, monoqrafiyalar, dərs vəsaitləri yazılmış, dərsliklər çapdan çıxmışdır. Lakin müstəqillik illərində dilimizin bütün sistemləri tarixi aspektdə, yurkoloji istiqamətdə yenidən araşdırılmaqdadır.

### Проблема классификации частей речи

#### Резюме

Грамматика — это набор правил изменения слов и объединения их в предложения. Грамматика помогает нам правильно строить свою речь, бегло и ясно выражать свои мысли, как изменять и использовать слова в предложении, как связывать их между собой, в какой последовательности их располагать и т. д. учит правилам.

Грамматика как наука зародилась у древних греков. Ее основателем был Аристотель, известный на Востоке как Арастун. Ряд идей Аристотеля о грамматике и высказанные им положения сохраняют свою значимость и сегодня. Интерес к грамматике как науке вырос.

Советский период особенно примечателен в развитии грамматики азербайджанского языка и широком изучении его морфологического и синтаксического строя. После 1950 года были написаны и изданы диссертации, монографии и учебники по грамматике азербайджанского языка. Однако за годы независимости все системы нашего языка подверглись пересмотру с исторической и лингвистической точки зрения.

### The classification problem of parts of speech

#### Summary

Grammar is the set of rules for changing words and combining them in sentences. Grammar teaches us how to structure our speech correctly, express our thoughts fluently and clearly, how to change and use words in a sentence, how to connect them with each other, in what sequence to arrange them, etc.

Grammar as a science originated in the ancient Greeks. Its founder was Aristotle, known as Aristotle in the Eastern world. A number of Aristotle's ideas about grammar and the provisions he made about it still retain their importance. Interest in grammar as a science has increased

The Soviet period is especially noted in the development of the grammar of the Azerbaijani language, in the extensive study of the morphological and syntactic structure. In the period after 1950, dissertations, monographs, textbooks on the grammar of the Azerbaijani language were written, and textbooks were published. However, in the years of independence, all systems of our language are being re-examined in a historical aspect, in a linguological direction.

**RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva**